

ROGER CHARTIER ȘI NOUA ISTORIE CULTURALĂ FRANCEZĂ

Alexandru-Florin Platon

Specialist în istoria textelor, a formelor de scriere și a interpretărilor (rezum, astfel, incomplet un domeniu de interes mult mai divers și mai complex decât îl indică aceste trei direcții), Roger Chartier este autorul câtorva sinteze importante, care fie că au lărgit considerabil perspectiva referitoare la unele evenimente binecunoscute (Revoluția Franceză), fie că au schimbat radical modalitatea de abordare a unor practici culturale și sisteme instituționale comune (tiparul, corespondența, educația etc.), prin reexaminarea lor din unghiul semnificațiilor sociale.

Când a început (în deceniul al 8-lea al secolului abia trecut) să se ocupe de temele care aveau să-l facă celebru, Roger Chartier¹ a făcut-o într-un mod care, judecat retrospectiv, pare unul dintre cele mai convenționale. În spiritul școlii de la „Annales“ și al exemplului unor înaintași iluștri (Lucien Febvre, H. J. Martin, Robert Mandrou ș.a.), el a pornit de la istoria tradițională a cărții și a tipurilor de interpretare, pentru a reconstitui, cu ajutorul metodelor cantitative și a tehnicilor de inseriere utilizate în epocă de istoria economică și socială decupajele culturale ale articulațiilor sociale, considerate, sub influența unui marxism care inspira atunci, mai pretutindeni, cercetările istorice, drept entități obiective și stabile. De fapt, Chartier nu a făcut, inițial, decât să aducă un soi de complement cultural investigațiilor curente de istorie socială, a căror premisă fondatoare era construită pe convingerea că, în ciuda autonomiei lor, expresiile spirituale aveau o „densitate“ mai mică decât structurile și relațiile sociale, de care erau în întregime determinate întocmai ca formele de către tiparul lor. „Mi-am început primele cercetări – mărturisește autorul – într-o conjunctură dominată de istoria economică și socială. Pe vremea aceea, modelele de cunoaștere care se dovediseră foarte eficiente în istoria socială erau aplicate faptelor culturale... În Franța, un întreg curent al istoriei a contribuit la mutațiile care au permis înrădăcinarea istoriei culturii în rezultatele obținute de istoria socială a anilor 1960, chiar dacă au existat moduri diferite de a le percepe, decalaje cronologice, deplasări ale obiectelor“².

Răsturnarea acestei perspective nu a întârziat să se producă. Deși fixarea în această privință a unei date exacte este dificilă, se poate totuși spune că ea a

avut loc începând cu deceniul 9 al secolului XX, într-un context politic dominat de criza (urmată de prăbușirea) regimurilor comuniste din Europa de Est și pe fondul progresivei eroziuni suferite de marile certitudini epistemologice din deceniile imediat postbelice. Neîncrederea crescândă în utilitatea instrumentală a cuantificării, abandonarea decupajelor clasice ale obiectelor istorice, punerea sub semnul întrebării a unor noțiuni (precum „mentalități“, „cultură populară“ etc.), categorii („clase sociale“, „grupări socio-profesionale“) și modele interpretative (structuralist, marxist, demografic ș.a.m.d.) care definiseră „noua istorie“ franceză a anilor ‘70-‘80, totul petrecându-se în contextul refluxului înregistrat de marile modele explicative, al dispariției rolului federator al istoriei și al pulverizării tematice și metodologice a câmpurilor de cercetare nu puteau, desigur, lăsa neatinsă tocmai istoria culturală, cu atât mai mult, cu cât unele din evoluțiile menționate îi puseseră în cauză și postulatele ei fundamentale³. O contribuție notabilă la accelerarea acestor procese a avut-o, neîndoielnic, și apariția, la începutul anilor ‘80, a *microistoriei* italiene, care poate fi însă, tot atât de bine, considerată și un simptom al schimbărilor respective. Anunțată de un articol programatic, tipărit în 1981 de Carlo Ginzburg și Carlo Poni în „Le Débat“⁴, ilustrată de același Ginzburg și de Giovanni Levi prin două studii, considerate și astăzi reperi în acest domeniu⁵, *microistoria*, se definea, prin inversările de perspectivă pe care le propunea, ca o alternativă radicală la paradigma interpretativă labroussiană, care dominase cu autoritate, din deceniul al 6-lea înainte, cercetările de istorie socială în Franța și Europa. Acolo unde fondatorul istoriografiei economice franceze și emulii săi fuseseră preocupați să identifice configurații sociale compacte, deduse, în cea mai bună tradiție marxistă, din structurile economice existente, reprezentanții *microistoriei* preferau să-i descopere pe indivizi și grupurile restrânse din care aceștia făceau parte (comunități, familii etc.), reconstituindu-le existența minoră și modul în care reușeau să „metabolizeze“ stimulii de context. Împotriva predispoziției școlii labroussienne de a detecta, în complicata țesătură a fenomenelor trecutului, regularitățile (legitățile) care dominau viața colectivităților, Ginzburg, Levi și colaboratorii lor erau, dimpotrivă, interesați să descopere cotidianul, lumea privată și trăirile oamenilor obișnuiți, nefiind indiferenți nici față de strategiile individuale ale „actorilor sociali“, inaccesibile abordărilor macro-istorice. În opoziție vădită cu unul din postulatele fundamentale ale „social-economismului“ tradițional, potrivit căruia indivizii, lipsiți de apărare în fața legităților istoriei, nu puteau schimba lumea socială decât dacă ajungeau să recunoască „evoluțiile obiective“, insinuându-se în mecanismul lor, adepții noii istorii sociale italiene (devenită curând franco-italiană) credeau că pot evidenția, prin studii empirice, de caz, aptitudinea unor actori izolați ai vieții sociale de a sustrage, prin demersuri specifice, „tiraniei istorice“ sau – cel puțin – de a negocia cu ea. Ideea că, prin raționalitate, oamenii sunt capabili să utilizeze și să transforme universul social, legătura privilegiată stabilită cu antropologia, disciplină de natură să ofere istoricului cadrul referențial – conceptual și metodologic – necesar investigațiilor sale, proiectul unei „prosopografii de masă“ și multe altele (ca, bunăoară,

noțiunea – ușor oximoronică – de „excepționalitate normală“, inventată de Edoardo Grendi pentru a sugera că un document excepțional poate fi mai semnificativ decât o serie statistică) reprezintă inovații substanțiale, de termeni și metodă, care au situat *microistoria* la antipodul filosofiei epistemice a macroistoriei labroussiene și a istoriei mentalităților, care paria, și ea, pe colectiv, ignorând particularul⁶.

În consens cu aceleași principii metodologice, s-a afirmat, tot atunci (începutul deceniului 9), și istoria germană a cotidianului (*Alltagsgeschichte*). Faptul că, alături de *microistoria* italo-franceză, ea constituie a doua expresie a schimbării de paradigmă de care aminteam nu este cătuși de puțin surprinzător, dacă ținem cont de nenumăratele înrudiri dintre ele. Ca și direcția inaugurată de Ginzburg și Levi, istoria germană a cotidianului – teoretizată de Alf Lüdtke⁷ – privilegia și ea examinarea aspectelor vieții concrete, realitățile „de jos“ și interacțiunile dintre indivizi. Aidoma *microistoriei*, interesul ei se îndrepta nu spre marile structuri și mecanismele care le puneau în mișcare, ci spre actorii individuali ai istoriei, cărora le era recunoscută capacitatea de a-și construi singuri destinul, dacă nu în opoziție cu structurile dominante (creditate, și ele, cu o anumită înrâurire), atunci, într-o oarecare autonomie față de ele. În fine, întocmai cum „mica istorie“ italiană refuza sistematic să mai recunoască categoriilor predeterminate în analiza grupurilor sociale vreo utilitate analitică, preferându-le noțiuni și metode punctuale, deduse din înseși universurile locale examinate, la fel și *Alltagsgeschichte* era mai dispusă ca, în locul „universalilor“ conceptuale utilizate de școala lui Ernest Labrousse să experimenteze valoarea instrumentală a unor terminologii alternative, ca, bunăoară, „cultura“, definită, nu în sensul obișnuit al noțiunii, ci – potrivit unui unghi antropologic de interpretare – drept un ansamblu de practici, coduri de comportament și sisteme de referință, prin care ființele sociale dau sens lumii și o interpretează în funcție de logica și modul de organizare a acțiunilor pe care le întreprind.

Pentru istoria culturală, efectele induse de apariția acestor direcții au fost considerabile. Expresia care le rezumă cel mai bine este o amplă „răsturnare de perspectivă“, în urma căreia s-au inversat toate referințele în acest domeniu. Dacă – așa cum am constatat – tradiționala istorie culturală își propunea să reconstituie decupajele care îi erau proprii (*litterati* – *illitterati*, „savant“ – „popular“, „cultură scrisă“ – „cultură orală“ etc.) în funcție de structurile sociale preexistente, pornind – în acord cu spiritul labroussian – de la prezumția stabilității acestora, noua istorie culturală și-a stabilit drept scop reconstruirea socialului în funcție de natura expresiilor culturale analizate și de aspectele lor caracteristice. Chartier însuși a sintetizat foarte bine această schimbare de optică, atunci când a scris că de la *istoria socială a culturii*, cercetările în acest domeniu au virat, în ultimii ani, spre o *istorie culturală a socialului* care, preocupată fiind de a lua în considerare și rolul (multă vreme neglijat) jucat de indivizi în construirea lumii sociale, și-a deplasat interesul de la realitatea determinărilor obiective la felul în care actorii sociali „le înțeleg, le mobilizează sau le transgresează“⁸.

Ar fi deja prea mult să insist aici asupra expresiilor concrete împrumutate de această veritabilă schimbare de paradigmă în textele recente ale lui Chartier. Pentru scopul rândurilor de față este de ajuns să spun că istoricul francez nu s-a mulțumit să urmeze în această privință „spiritul timpului“, ci a luat el însuși, adeseori, inițiativa de a-și reconfigura domeniul în sensul deschiderilor metodologice care i-au devenit posibile grație frecventării asidue a scrierilor lui Foucault, de Certau, Louis Marin și Bourdieu, autori care fac parte dintre referințele sale fundamentale. În același timp, istoricul francez s-a arătat preocupat, aproape obsesiv, și de ceea ce, prin răsturnarea de perspectivă menționată, ar fi putut duce la un exces de relativism, contrar celui care, în literatura istorică mai veche, fusese încurajat să prindă chip de concepția obiectivistă a socialului. Împotriva interpretărilor care negau actorilor sociali orice libertate în raport cu legile de organizare și funcționare a societății, nerecunoscându-le, la rigoare, decât un spațiu de manevră limitat, și, pe de altă parte, într-un dezacord nu mai puțin fățiș cu relativismul teoretizat de adepții „cotiturii lingvistice“ (*linguistic turn*), care refuzau să atribuie realității un statut diferit de cel produs în și de către limbaj, Roger Chartier a reușit rara performanță de a demonstra caracterul plauzibil al unei „a treia căi“ în cercetarea produselor și a practicilor culturale, situată la egală distanță de extremele menționate. Noua istorie culturală a socialului, concepută de el într-un spirit foarte apropiat celui sesizabil în textele reprezentanților americani ai genului (Lynn Hunt, Natalie Zemon Davis, Robert Darnton) și, pe de altă parte, în maniera practică de *microistoria* italiană combină în chip remarcabil recunoașterea forței exercitate de constrângerile și regularitățile obiective cu aptitudinea oamenilor de a le adapta propriilor scopuri, altfel spus, de a le „flexibiliza“ latura imperativă, negociind diverse căi de compromis. Ilustrativă din acest punct de vedere este poziția sa față de o celebră interpretare a lui Marcel Gauchet, un autor care, împreună cu François Dosse și, mai ales, Hervé Coutau-Bégarie, se remarcase la finele anilor '80 ai secolului trecut, drept unul dintre criticii cei mai radicali ai „noii istorii franceze“, teoretizată, ne amintim, cu numai un deceniu mai devreme, de Jacques Le Goff și emulii săi. Într-un text care își păstrează și astăzi savoarea polemică⁹, autorul *Dezvrăjirii lumii*¹⁰ credea că, în contextul determinat de eșecul ideologiilor și al regimurilor totalitare care guvernaseră o parte a continentului mai bine de o jumătate de secol, modelele epistemice (marxist, structuralist etc.) dominante până atunci în științele sociale trebuiau să lase locul unei noi paradigme interpretative, caracterizată nu prin importanța disproporționată acordată constrângerilor și structurilor în raport cu actorii sociali, ci, dimpotrivă, prin reabilitarea dimensiunii subiective a acțiunii umane, de natură să atragă după sine reevaluarea rolului jucat de actorul individual în cadrul proceselor sociale și, totodată, a naturii politicului, considerat de Gauchet drept nivelul cel mai cuprinzător al organizării societăților¹¹. Fidel școlii „annaliste“ de gândire, de la care se revendica, Roger Chartier a respins cu hotărâre analiza confratelui său, pe temeiul nu doar al imposibilității de a accepta filosofia subiacentă punctului gauchetian de

vedere – aceea a unui subiect cu desăvârșire liber de orice constrângere socială –, ci și implicația ei majoră, metodologică și chiar instituțională: detașarea istoriei de științele sociale, adică desfacerea legăturii care se dovedise, în cel mai înalt grad, cu începere de la Bloch și Febvre până la Braudel și după aceea, decisivă pentru constanta reînnoire tematică și metodologică a disciplinei istorice.

Ar fi însă o eroare dacă am interpreta această atitudine a lui Chartier ca izvorând doar dintr-o înțelegere diferită a modului de a scrie istoria. Ea se răsfrânge și asupra felului în care autorul *Originilor intelectuale ale Revoluției Franceze* înțelege statutul însuși al disciplinei pe care o servește, grav periclitat, atunci, în anii '90, dar și mai înainte în câteva din înseși postulatele sale de bază. „Nu se poate – scrie pe bună dreptate Chartier – să mai facem o lectură relativistă [a realității] care să ne arate că, în definitiv, construcțiile conceptuale nu depind în nici un fel de constrângerile exterioare. Am risca să ajungem din nou la niște construcții retorice, precum cele ale lui Hayden White, unde istoria nu are alte constrângeri decât cele ce țin de producerea discursului... Istorical nu poate fi de acord cu cei care au dedus că nu mai există nici o diferență între istorie și ficțiune... Dacă vrem să vorbim mai departe despre istorie, trebuie menținută intenția de adevăr, care impune discursului istoricului mai multe constrângeri”¹².

Această *via media* reprezintă un punct de vedere nu numai rezonabil și pertinent, ci – metodologic – perfect adecvat epocii noastre, atât de sfâșiată, încă, de concepții și atitudini diametral opuse. Acesta este, de altfel, și motivul care face din opțiunea istoricului francez mai mult decât o pură epistemologie, oricât de complexă: de fapt, o filozofie a vieții.

1 Roger Chartier s-a născut la 9 decembrie 1945 la Lyon, a urmat Școala Normală de la Saint-Cloud (1961-1969), a fost timp de un an (1969-1970) profesor la Liceul Louis-le-Grand din Paris, înainte de a deveni asistent de istorie modernă la Universitatea Paris I (1970-1975) și, din 1984, director de studii la celebra École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHEES) – structura instituțională alternativă, pe care gruparea „noilor istorici” francezi din jurul revistei „Annales” a creat-o pentru a-și propaga modelul propriu de cercetare, împotriva *establishment*-ului universitar al epocii. Începând din aceeași perioadă (anii '80), Roger Chartier a exercitat, succesiv sau concomitent, și alte responsabilități (director la Centre de Recherches Historiques de la EHEES – 1982-1986 –, al Centrului Alexandre Koyré – de la 1 ianuarie 1989 – și al Centrului Internațional al Sintezei, din 1993), continuându-și, totodată, periplul ca profesor invitat la mai multe universități străine.

2 Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*. Traducere din limba franceză de Maria Carpov. În loc de prefață: convorbire între Maria Carpov și Roger Chartier, București, Editura Meridiane, 1987, p. 383.

3 Pe larg despre acest context, v. idem, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et incertitudes*, Paris, Albin Michel, 1998, p. 9-25 și passim.

4 *La micro-histoire*, „Le Débat”, n° 17, décembre 1981.

5 *Le fromage et les vers. L'univers d'un meunier du XVIe siècle*, Paris, 1980 (prima ediție italiană a apărut în 1976; versiunea în limba română a cărții se intitulează: *Brânza și viermii. Universul unui morar din secolul al XVI-lea*. Traducere de Claudia Dumitriu, București, CEU Press, 1997);

- Giovanni Levi, *Le pouvoir au village: la carrière d'un exorciste dans le Piémont au XVIIe siècle*, Paris, 1989 (ediția italiană a apărut în 1985).
- 6 Cf. Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, *Les courants historiques en France 19e-20e siècles*, Paris, Armand Colin, 1999, p. 246.
- 7 Cf. Alf Lüdtke, *Alltagsgeschichte*, Frankfurt-am-Main, 1989.
- 8 Roger Chartier, *Lecturi și cititori...*, p. 7.
- 9 *Changement de paradigme en sciences sociales?*, „Le Débat”, n° 50, 1988.
- 10 *Le Désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Paris, 1985 (versiunea română a apărut în 1995 la Editura Științifică sub îngrijirea lui Vasile Tonoiu).
- 11 Cf. *Changement de paradigme...*, passim.
- 12 Roger Chartier, *Lecturi și cititori...*, p. 397, 399.